

BARTOSZ BIELISZCZUK

Polski Instytut Spraw Międzynarodowych

**„Business as usual” – Nord Stream 2 jako kontynuacja
sowiecko-niemieckiej współpracy gazowej
z lat siedemdziesiątych.**

**Kontekst historyczny, implikacje dla bezpieczeństwa w regionie
oraz polityki międzynarodowej**

**‘Business as usual’: Nord Stream 2 as a continuation of Soviet-German
gas cooperation from the 1970s. The historical context and implications
for security in the region and international policy**

Nord Stream 2 (NS2) is one of the most controversial international projects in the gas industry. The construction of the gas pipeline began in the period of serious tensions between Russia and the West. Gazprom’s European partners ignore the legitimate concerns of their allies regarding the implications of the investment for politics and security. The dispute is somewhat reminiscent of the Cold War period when Germany and Austria established gas cooperation with the USSR. The article presents the current political context of the gas relations of the European countries and the USSR/Russia and the implications of building NS2 for politics and security in Europe.

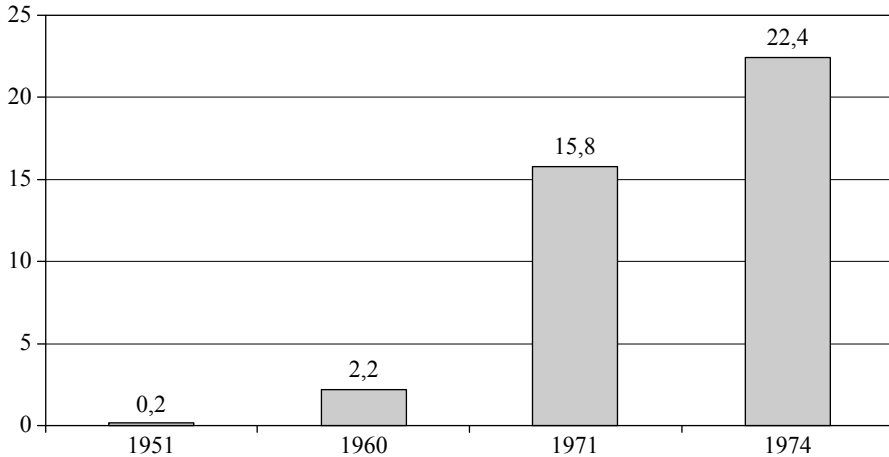
Keywords: Nord Stream 2, Russia, Germany, natural gas, Ostpolitik, Gazprom, Cold War, energy security, Poland, European Union

Słowa kluczowe: Nord Stream 2, Rosja, Niemcy, gaz ziemny, Ostpolitik, Gazprom, zimna wojna, bezpieczeństwo energetyczne, Polska, Unia Europejska

„Czerwony gaz” – geneza gazowej współzależności

Gaz ziemny w ZSRS

Rozwój gazownictwa w ZSRS i eksport błękitnego paliwa motywowane były nie tylko względami ekonomicznymi, ale także politycznymi. Za czasów Józefa Stalina sowiecka energetyka stawiała głównie na rozwój hydroelektrowni

Wykres 1. Zasoby gazu ziemnego w ZSRS (bln m³)

Źródło: oprac. własne na podstawie J.P. Stern, *Soviet natural gas development to 1990*, Lexington Books, Lexington 1980, s. 24

i branży węglowej¹; w 1955 r. ZSRS produkował ok. 10 mld m³ gazu, podczas gdy USA – ok. 170 mld². Nikita Chruszczow (I sekretarz KPZS w latach 1953–1964) poprzez zwiększenie wydobycia gazu chciał nie tylko osiągnąć prestiżowy cel prześcignięcia USA, ale także zmodernizować sowiecką energetykę³. Budowa gazociągów do poszczególnych republik miała zintegrować gospodarczo kontrolowane terytoria. Na początku posłużyło do tego m.in. złoże gazu Daszawa z ziem zagarniętych Polsce⁴, które w latach sześćdziesiątych połączono gazociągami z Białorusią, Litwą i Łotwą. Po odkryciu złoża Szebelinka na wschodniej Ukrainie połączono je rurociągiem z Mołdawią⁵. W 1964 r. ZSRS porozumiał się natomiast z Czechosłowacją w sprawie budowy gazociągu Braterstwo i realizowanych tą drogą dostaw⁶.

W latach sześćdziesiątych odkryte zostały także ogromne złoża na Syberii (m.in. Urengoj, Jamburskie, Zapolarne), które do dziś pozostają istotne dla

1 N.Makarova Victor, D.G. Victor, *Bypassing Ukraine: exporting Russian gas to Poland and Germany*, [w:] *Natural gas and geopolitics. From 1970 to 2040*, ed. D.G. Victor, A.M. Jaffe, M.H. Hayes, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 126.

2 *U.S. dry natural gas production*, „EIA” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.eia.gov/dnav/ng/hist/n9070us2A.htm>>.

3 P. Högselius, *Red gas. Russia and the origins of European energy dependence*, Palgrave Macmillan, New York 2013, s. 14–15.

4 Złoża zlokalizowane ok. 60 km na południe od Lwowa, w pobliżu miasta Stryj.

5 P. Högselius, *Red gas...*, s. 7.

6 Tamże, s. 35–36.

rosyjskiej branży gazowniczej⁷. Od połowy lat siedemdziesiątych ich znaczenie zaczęło rosnąć, a strategiczny obszar wydobycia gazu w ZSRS przesunął się stopniowo na północ⁸.

W poprzek żelaznej kurtyny – eksport sowieckiego gazu

Jako pierwsze z państw niekomunistycznych sowiecki gaz sprowadziły Austria (1968) i RFN (1973). Pod względem ekonomicznym umowy były korzystne dla wszystkich stron, ale przy ich zawieraniu kierowano się także motywami politycznymi. Do nawiązania współpracy doszło mimo bardzo poważnych napięć między Zachodem i ZSRS, na lata sześćdziesiąte przypadły bowiem budowa muru berlińskiego, kryzys kubański oraz wojna w Wietnamie⁹. Ponadto w 1962 r. państwa NATO wprowadziły embargo na eksport rurociągów do ZSRS, by zablokować budowę biegnącego przez Polskę do NRD ropociągu Przyjaźń¹⁰.

Przywódcy ZSRS coraz bardziej obawiali się zwiększenia zaangażowania amerykańskiego kapitału w Europie Zachodniej i poszerzenia wpływów USA¹¹. W połowie lat sześćdziesiątych niepokój Kremla zwiększały działania neutralnej Austrii, która dążyła do zacieśnienia relacji z EWG¹². Sowietci szukali sposobu, by zrównoważyć te wpływy, a nową taktyką przyjętą przez Chruszczowa była rywalizacja z USA na polu ekonomicznym¹³. Kiedy w Austrii zaczął rosnąć popyt na gaz ziemny¹⁴, szansą na jego zaspokojenie stało się połączenie z biegnącym w pobliżu granicy czechosłowacko-austriackiej gazociągiem Braterstwo. Dzięki spółce SMV¹⁵ czy eksploatacji wraz z Czechosłowacją odkrytego w 1952 r. złoża Zwerndorf Austriacy mieli doświadczenie współpracy z blokiem wschodnim. W 1968 r. podpisano więc

7 *Gazprom launches production from Nydinskaya area in Medvezhye field*, „Gazprom” [online], 1.12.2011 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <www.gazprom.com/press/news/2011/december/article124642/>; *Projects*, „Gazprom” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <www.gazprom.com/projects/>.

8 *USSR: Natural gas – Fuel for the 1990s*, CIA, 1988, s. 8, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/89801/DOC_0000500694.pdf>.

9 P. Högselius, *Red gas...*, s. 28–29.

10 Tamże, s. 33.

11 Tamże, s. 37.

12 Tamże, s. 54.

13 P.P. Wiczorkiewicz, *Sowiety. Historia ZSRS*, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2017, s. 170.

14 P. Högselius, *Red gas...*, s. 46–47.

15 W latach pięćdziesiątych została przejęta przez OMV – późniejszego inwestora w Nord Stream 2.

kontrakt na 30 mld m³ gazu do 1990 r.¹⁶ Inwazja wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację w sierpniu 1968 r. nie powstrzymała rozpoczęcia dostaw, a Wiedeń pomimo nacisków Zachodu nie podniósł tej kwestii w dwustronnych relacjach z Moskwą¹⁷.

RFN uznawała współpracę Austrii i ZSRS za korzystną, nie zdając sobie sprawy z problemów, jakim musieli podołać Sowieci, by wypełnić kontrakt. Kłopoty z wydobyciem powodowały, że eksportowali do Austrii gaz przeznaczony dla republik związkowych – sprzedaż surowca za twardą walutę była bardziej opłacalna, a od zachowania wiarygodności zależały ewentualne przyszłe kontrakty. Dostawy zbliżone do zakontraktowanych Austria zanoowała jednak dopiero na przełomie 1971 i 1972 r.¹⁸ Sowieckim gazem zainteresowała się też Bawaria, a następnie niektórzy politycy SPD. Środowisko Willy’ego Brandta¹⁹ uznało, że kontrakt gazowy będzie istotnym elementem polityki wobec ZSRS²⁰. Wpływowy niemiecki dyplomata Egon Bahr (współpracownik Brandta, który ukuł pojęcie „zmiany przez zbliżenie”²¹) wskazywał w rządowym raporcie z 1967 r. na potencjalne korzyści z importu błękitnego paliwa ze Związku Sowieckiego: polepszenie relacji z NRD i ZSRS, pobudzenie gospodarki i przemysłu stalowego, uczynienie z RFN centrum odprężenia na linii Wschód–Zachód²².

Dla RFN nawiązanie współpracy z ZSRS było trudniejsze niż dla neutralnej Austrii. Jako członek NATO i EWG, nieuznający w dodatku granic z NRD, musiała poprzedzić rozpoczęcie importu sowieckiego gazu polepszeniem relacji z blokiem wschodnim i doprowadzić do szerszego porozumienia pakietowego. Współpraca energetyczna była istotnym elementem *Ostpolitik* Willy’ego Brandta²³, pełniącego funkcję kanclerza RFN od 1969 r.²⁴ Początek lat siedemdziesiątych przyniósł odprężenie i podpisanie układów

16 P. Högselius, *Red gas...*, s. 63.

17 Tamże, s. 91–92.

18 Tamże, s. 89, 100–101.

19 Wówczas wicekanclerza i ministra spraw zagranicznych, a wcześniej burmistrza Berlina.

20 P. Högselius, *Red gas...*, s. 118–119.

21 *Change through rapprochement (July 15, 1963)*, „German History in Documents and Images” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <http://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=81>.

22 P. Högselius, *Red gas...*, s. 83–64.

23 F. Bosch, *Energy diplomacy: West Germany, the Soviet Union and the oil crises of the 1970s*, „Historical Social Research” 2014, vol. 39, No. 4, s. 170.

24 R. Formuszewicz, *Biznes z asekuracją. Niemiecko-rosyjska współpraca w sektorze gazowym w kontekście konfliktu rosyjsko-ukraińskiego*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2015, nr 2 (34), s. 65, dostępny w internecie [dostęp: 10.01.2019]: <https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/03/34_Formuszewicz_Bezpieczenstwo_Narodowe.pdf>.

z NRD, ZSRS i Polską²⁵. Zbliżeniu energetycznemu zaczął sprzyjać także ogólny trend: pod koniec lat sześćdziesiątych gaz z ZSRS postrzegany był w RFN jako przeciwwaga dla surowca holenderskiego. Ponadto przewidywano, że krajowe wydobywanie RFN spadnie w latach siedemdziesiątych i trzeba je będzie zastąpić importem²⁶. W 1970 r. podpisana została umowa na dostawę 3 mld m³ gazu rocznie od 1973 r. Z uwagi na problemy sowieckiego przemysłu RFN miała dostarczać w zamian rurociągi²⁷. Finansowały je niemieckie banki, a kredyty gwarantowała państwowa agencja kredytowa²⁸.

By wypełnić kontrakt, ZSRS musiał uruchomić nowe złoża. Urengoj na Syberii miał zaspokoić zarówno potrzeby eksportowe, jak i wewnętrzne. Kluczowa była tu współpraca z zagranicznymi koncernami, które produkowały rury o dużej średnicy²⁹, pozwalające przesyłać większe ilości surowca³⁰. Prace na złożach syberyjskich i budowa gazociągów nastęrczały wielu problemów: nawet 40% nakładów na zagospodarowanie jednego ze złóż pochłonęła inwestycja w drogi³¹. W związku z opóźnieniem uruchomienia złoża Urengoj (wydobywanie rozpoczęto tam w 1978 r.)³² ZSRS wykorzystał na potrzeby eksportowe złoża ukraińskie. Zbliżające się terminy dostaw obnażyły typowe problemy sowieckiej gospodarki: z jakością i ilością kompresorów, logistyką czy wyposażeniem³³. Choć w pracach pomagali nawet warunkowo

25 W. Roszkowski, *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 170–171.

26 P. Högselius, *Red gas...*, s. 169.

27 *Germany. The biggest foreign buyer of Russian gas*, „Gazprom” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/projects/germany>>.

28 J. Stern, *Gas pipeline co-operation between political adversaries: examples from Europe*, Chatham House 2005, s. 2, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Energy,%20Environment%20and%20Development/jsjan05.pdf>>; S. Nies, *Oil and gas delivery to Europe*, IFRI, Paris–Brussels 2011 (Gouvernance europeenne et geopolitique de l'énergie, 11), s. 16–17, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://inis.iaea.org/collection/NCLCollectionStore/_Public/42/050/42050154.pdf>; *Germany – regulatory reform in electricity, gas, and pharmacies*, OECD 2004, s. 9, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.oecd.org/germany/38898598.pdf>>.

29 P. Högselius, *Red gas...*, s. 138–140.

30 *USSR: Prospects for reduced imports of large-diameter pipe*, CIA, 1983, s. 3, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000498520.pdf>.

31 J.P. Stern, *Soviet natural gas development to 1990*, Lexington Books, Lexington 1980, s. 51–52.

32 *Urengoykoye field. The world's largest field at the time of discovery*, „Gazprom” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/projects/urengoykoye>>.

33 P. Högselius, *Red gas...*, s. 144–146.

zwolnieni więźniowie, nie udało się przewyciężyć trudności. Do eksportu surowca wykorzystywano gazociąg Braterstwo, a dostawy do republik sowieckich ponownie trzeba było zredukować³⁴. Gazociąg syberyjski dokończony został na początku 1974 r.³⁵ Współpraca z Austrią i RFN spowodowała, że w latach siedemdziesiątych w Europie odnotowano znaczny wzrost popytu na sowiecki gaz. Eksport z ZSRS do państw spoza bloku wschodniego wzrósł z niecałych 7 mld m³ w 1973 r. do ponad 54 mld w 1980³⁶.

„Kontrakt stulecia” i kryzys w relacjach transatlantycznych

Od 1978 r. ZSRS wyrażał zainteresowanie kolejnym kontraktem. Za eksploatacją złoża Urengoj na potrzeby eksportu do Europy opowiadał się sam Leonid Breżniew (I sekretarz KPZS w latach 1964–1982)³⁷. Gaz ziemny miał być źródłem twardej waluty, ale też w pewnym stopniu zastąpić węgiel, którego wydobycie spadało³⁸. Okolicznością sprzyjającą realizacji tego pomysłu była rewolucja islamska w Iranie w 1979 r. i będący jej następstwem upadek projektu eksportu irańskiego gazu do Europy i ZSRS. Dla zachodnich firm kontrakty związane z budową gazociągu były natomiast szansą na przetrwanie w obliczu problemów finansowych, z jakimi się borykały³⁹. Importem gazu zainteresowane były przedsiębiorstwa z RFN, Francji, Belgii i Holandii⁴⁰. Nowy syberyjski gazociąg o rocznej przepustowości ok. 40 mld m³⁴¹ miał służyć jedynie eksportowi do państw Europy Zachodniej, co poważnie uzależniłoby je od rosyjskiego surowca (w 1980 r. kraje EWG i Austria zużyły ponad 200 mld m³ gazu)⁴². Nowe połączenie uspokoiłoby przy tym Ukrainę, Białoruś, Litwę i Łotwę, gdyż eksport gazu na Zachód nie odbywałby się ich kosztem⁴³.

34 Tamże, s. 149, 159.

35 Tamże, s. 163.

36 *Delivery statistics*, „Gazprom Export” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazpromexport.ru/en/statistics>>.

37 T. Gustafson, *The Soviet gas campaign. Politics and policy in Soviet decisionmaking*, RAND 1983, s. 34, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2007/R3036.pdf>>.

38 Tamże, s. V, 29–34.

39 Tamże, s. 8.

40 P. Högselius, *Red gas...*, s. 179–180.

41 J. Hardt, D.L. Gold, *Soviet gas pipeline: U.S. options*, [b.m.w. 1982], dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://www.everycrsreport.com/files/19821008_IB82020_51fe1a4fb02ad6bff880735be3804b2341958d11.pdf>.

42 *BP statistical review of world energy June 2018*, „BP” [online, dostęp: 24.10.2018] dostępny w internecie: <<https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/xlsx/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-all-data.xlsx>>.

43 P. Högselius, *Red gas...*, s. 179–180.

Oprócz Iranu ekspansję energetyczną ZSRS ułatwili także inni jego konkurenci. W 1981 r. strajki na norweskich platformach wiertniczych spowodowały zakłócenia w dostawach gazu do Wielkiej Brytanii i na kontynent⁴⁴. O ile reputacja Norwegii została przez to nieco nadszarpięta, o tyle Algieria całkowicie zrujnowała swoją wiarygodność jako dostawca. W 1981 r., po ukończeniu budowy podmorskich gazociągów, możliwe były pierwsze dostawy gazu do Włoch, jednak Algieria zażądała wyższych opłat, niż przewidywał pierwotny kontrakt⁴⁵.

Eksploatacja złóż jamburskich, które miały być źródłem surowca tłoczonego przez nowy gazociąg, napotkała na problemy znane z przeszłości⁴⁶. Zdecydowano więc o wykorzystaniu położonych bardziej na południowy wschód złóż Urengoj⁴⁷. Pierwsze dostawy do Austrii, RFN, Włoch i Francji zrealizowane zostały w 1984 r. Korzyści ze współpracy były na tyle znaczące, że Europa Zachodnia w obronie swych kontraktów z ZSRS gotowa była sprzeciwić się USA. Negocjacje umowy gazowej przypadły na trudny moment, gdy po okresie odprężenia napięcie pomiędzy Zachodem a Sowietami znów zaczęło rosnać: w 1977 r. Moskwa rozmieściła przy zachodniej granicy pociski średniego zasięgu SS-20, a w 1979 r. dokonała inwazji na Afganistan. ZSRS wciąż jednak czerpał korzyści z eksportu do Europy. Przed spadkiem cen ropy w połowie lat osiemdziesiątych sprzedaż ropy i gazu na rynki zagraniczne przynosiła mu nawet jedną trzecią łącznych dochodów eksportowych w twardej walucie (eksport gazu odpowiadał za ok. 10% zysków w 1980 r. i 14% w 1984).

Tabela 1. Dochody eksportowe ZSRS w twardej walucie (mld dol.)

×	1970	1975	1980	1984	1985
Ropa i produkty ropopochodne	0,3	3,1	12,1	15,1	11,4
Gaz ziemny	<0,1	0,2	2,7	3,7	3,8
Łączne dochody z eksportu	2,4	9,4	27,8	26,4	26,4

Źródło: oprac. własne na podstawie *USSR: Coping with the decline in hard currency revenues*, CIA, 1988, s. 2, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000498823.pdf>

44 Tamże, s. 191–192.

45 M. Hayes, *Algerian gas to Europe. The transmed pipeline and early Spanish gas import projects*, Baker Institute 2004, s. 21–22.

46 T. Gustafson, *The Soviet...*, s. 48–50.

47 P. Högselius, *Red gas...*, s. 197–198.

Tabela 1 pokazuje, że eksport gazu ziemnego przynosił ZSRS kilkakrotnie mniejsze zyski niż eksport ropy naftowej. Analiza samych liczb nie pokazuje jednak znaczenia politycznego i gospodarczego branży gazowej. Handel ropą i jej produktami jest zglobalizowany, można je bowiem transportować do każdego miejsca na świecie (np. za pomocą tankowców). Tranzyt gazu wymagał natomiast budowy kosztownych rurociągów, które z jednej strony wiązały się ze znacznymi inwestycjami i kontraktami dla koncernów z państwa odbiorcy, a z drugiej – z wieloletnimi umowami eksportowymi, które pozwalały spłacić inwestycję. Współpraca przy budowie gazociągów pozwalała też ZSRS pozyskać nowoczesne technologie⁴⁸, z których część wykorzystywano do modernizacji armii⁴⁹.

Kontrakty na dostawy sprzętu i rur, podobnie jak w przypadku poprzednich projektów, otrzymały firmy europejskie, japońskie, a nawet amerykańskie (General Electric)⁵⁰. Według CIA Związek Sowiecki musiał importować z Zachodu znaczące ilości wysokiej jakości stali oraz rur⁵¹. W grudniu 1981 r. prezydent Ronald Reagan zakazał amerykańskim koncernom sprzedawania ZSRS technologii do wydobycia ropy i gazu, a pół roku później rozszerzył zakaz o zagraniczne spółki zależne koncernów z USA oraz amerykańskie licencje zagraniczne⁵². Europa była sceptyczna wobec polityki Waszyngtonu; chciała budować współzależność z ZSRS, by uczynić to państwo bardziej przewidywalnym⁵³. W wyniku sporu doszło do ostrych tarć: przeciw sankcjom opowiadały się Francja, Włochy, a nawet Wielka Brytania⁵⁴, a administracja

---

48 J.P. Stern, *Soviet...*, s. 125.

49 *The Soviet gas pipeline in perspective*, CIA, 1982, s. 11–13, dostępny w internecie [do stęp: 26.10.2018]: <http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/17/19820921.pdf>.

50 P. Högselius, *Red gas...*, s. 184.

51 *USSR: Prospects...*, s. III, 2–4.

52 M.L. Brown Jr., *Soviet reaction to the U.S. pipeline embargo. The impact on future Soviet economic relations with the West*, „Maryland Journal of International Law” 1984, vol. 8, issue 1, s. 144–145, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://digitalcommons.law.umaryland.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1204&context=mjil>>.

53 *Foreign relations of the United States. 1981–1988*, vol. 3: *Soviet Union, January 1981–January 1983*, ed. J.G. Wilson, A.M. Howard, Department of State, Washington 2016, s. 705, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03>>.

54 L. Cannon, *Reagan to impose limited sanctions on British firm six*, „The Washington Post” [online], 1.09.1982, [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.washingtonpost.com/archive/politics/1982/09/01/reagan-to-impose-limited-sanctions-on-british-firm-six/038d62b3-f6ff-49ba-8f4b-48f30cbb9698><http://www.washingtonpost.com/archive/politics/1982/09/01/reagan-to-impose-limited-sanctions-on-british-firm-six/038d62b3-f6ff-49ba-8f4b-48f30cbb9698>>.

Reagana za sprzedaż komponentów do ZSRS nałożyła kary m.in. na brytyjski John Brown⁵⁵. Japończycy natomiast, by uniknąć sankcji, antydatowali niektóre memoranda i umowy z ZSRS⁵⁶.

Według szacunków Komisji Wspólnot Europejskich (poprzedniczki KE) zastosowanie się do sankcji pozbawiłoby europejskie koncerny dochodów rzędu ok. 8,5 mld dol. w czasie recesji i wzrostu bezrobocia⁵⁷. Współpraca była więc kontynuowana⁵⁸, a amerykańscy eksperci już w lutym 1982 r. oceniali, że budowy gazociągu nie da się powstrzymać, a co najwyżej można ją nieznacznie opóźnić⁵⁹. Waszyngtońska administracja nie miała też wątpliwości, że europejskie koncerny nie będą przestrzegać sankcji, starała się więc zamiast tego zablokować kredyty dla ZSRS⁶⁰. Kontrola poddana została także sprzedaż technologii. W październiku 1981 r. szef CIA William J. Casey alarmował, że Sowieci nabywają i kradną nowoczesne technologie (w tym militarne lub podwójnego zastosowania) na skalę, z jakiej nie zdawano sobie wcześniej sprawy⁶¹. Importowane przez ZSRS technologie cywilne (w tym energetyczne) wykorzystywane były m.in. do modernizacji armii. USA zaczęły więc dostarczać Sowiecom wadliwe produkty technologiczne – chipy komputerowe i błędne plany konstrukcyjne⁶². Mimo amerykańskich działań nowy gazociąg został uruchomiony w 1983 r., a kolejne nitki ukończono do 1985 r.⁶³

Wybudowanie infrastruktury wydobywczej i przesyłowej nie uchroniło sowieckiej gospodarki przed nasilającym się kryzysem⁶⁴. Zwiększona eksploatacja surowców energetycznych nie stanowiła na niego remedium, gdyż

---

55 J. Nordheimer, *Britain, angry at U.S., again defies sanctions*, „The New York Times” [online], 11.11.1982 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.nytimes.com/1982/09/11/business/britain-angry-at-us-again-defies-sanctions.html><http://www.nytimes.com/1982/09/11/business/britain-angry-at-us-again-defies-sanctions.html>>.

56 *Foreign Relations...*, s. 507, 560.

57 P. Högselius, *Red gas...*, s. 190.

58 Na początku lat osiemdziesiątych ze względu na możliwą redukcję miejsc pracy kontraktów z Sowiecami bronił m.in. Jonathan P. Stern, późniejszy ekspert think tanku Oxford Institute for Energy Studies. Zob. P. Lewis, *A Soviet project tempts Europe*, „New York Times” [online], 30.05.1982 [dostęp: 8.01.2019], dostępny w internecie: <<https://www.nytimes.com/1982/05/30/business/a-soviet-project-tempts-europe.html>>.

59 *Foreign Relations...*, s. 492–493.

60 Tamże, s. 485–486, 493–494.

61 Tamże, s. 351–360.

62 G. W. Weiss, *The farewell dossier. Duping the Soviets*, „CIA” [online], 14.04.2007 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/96unclass/farewell.htm>>.

63 P. Högselius, *Red gas...*, s. 197.

64 W. Roszkowski, *Półwiecze...*, s. 367.

rosły koszty wydobycia⁶⁵. Ocenia się, że w latach 1980–1988 nakłady na branżę ropy i gazu zwiększyły się w ZSRS ponad dwukrotnie⁶⁶. Potężnym ciosem dla państwa był również spadek dochodów związany z załamaniem się cen ropy w połowie lat osiemdziesiątych⁶⁷. Nadchodzący upadek Związku Sowieckiego miał też uderzyć w branżę naftowo-gazową Rosji.

Gaz po rozpadzie ZSRS

W latach dziewięćdziesiątych eksport gazu za twardą walutę wciąż był dla Rosji istotny, szczególnie wobec poważnego kryzysu gospodarczego. Zachowała ona wprawdzie większość złóż (w tym najważniejsze – syberyjskie), ale utraciła kontrolę nad ukraińskim systemem przesyłowym (jedynym szlakiem umożliwiającym eksport do Europy) oraz magazynami gazu. Przywrócenie tej kontroli stało się dla Moskwy celem strategicznym, a dostawy gazu – narzędziem politycznego szantażu wobec państw byłego bloku wschodniego.

Wkrótce po rozpadzie ZSRS pojawił się pomysł budowy gazociągu jamalskiego, biegnącego do Niemiec przez Białoruś i Polskę. Nie rozwiązywał on co prawda problemu uzależnienia Rosji od państw tranzytowych, ale pozwalał ominąć Ukrainę. Gdy po ogłoszeniu przez nią niepodległości w 1991 r. Rosjanie podnieśli ceny surowca, zaczęła ona akumulować znaczący dług gazowy. W 1992, 1993 i 1994 r. Rosja odcinała dostawy gazu na Ukrainę, bezskutecznie próbując wymóc na Kijowie koncesje polityczne bądź gospodarcze w zamian za darowanie długów. Ukraina uzupełniała wówczas niedobory rosyjskim gazem przeznaczonym dla innych odbiorców⁶⁸. Poza czynnikiem ukraińskim do budowy gazociągu jamalskiego skłaniała Rosję jeszcze jedna przesłanka: miał on prowadzić do Niemiec przez dwa kraje tranzytowe, zamiast przez trzy (Ukrainę, Słowację i Czechy), jak istniejący szlak Braterstwo.

65 *Soviet economic problems and prospects*, [w:] *CIA's analysis of the Soviet Union, 1947–1991*, ed. G. K. Haines, R. E. Leggett, CIA, Washington 2001, s. 208–209, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://nomorebiggov.files.wordpress.com/2008/11/cias-analysis-of-the-soviet-union-1947-1991.pdf>>.

66 *Soviet energy data resource handbook*, CIA, 1990, s. 15, 17, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/89801/DOC_0000292332.pdf>.

67 Tamże, s. 6–7.

68 S. Pirani, J. Stern, K. Yafimava, *The Russo-Ukrainian gas dispute of January 2009. A comprehensive assessment*, Oxford Institute for Energy Studies 2009, s. 5, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.oxfordenergy.org/publications/the-russo-ukrainian-gas-dispute-of-january-2009-a-comprehensive-assessment/>>.

Nowym połączeniem i nawiązaniem bezpośrednich kontaktów z Gazpromem⁶⁹ zainteresowany był niemiecki gigant chemiczny BASF. Zapewniłoby mu to zakupy bezpośrednio od producenta, zamiast za pośrednictwem Ruhrgasu, który od lat sprowadzał do Niemiec gaz z Norwegii, Holandii i ZSRS/Rosji⁷⁰. Gazprom z kolei mógł dzięki temu zdobyć większe udziały w rynku⁷¹, wchodząc w różne jego segmenty. Oba koncerny utworzyły spółki mające się zająć m.in. sprzedażą i dystrybucją gazu⁷².

Wobec utraty politycznego oraz militarnego środka nacisku (upadku partii komunistycznych i wycofania armii sowieckiej) Rosja znalazła nowy sposób wywierania wpływu na państwa dawnego bloku wschodniego. Tuż przed rozpadem ZSRS, w kwietniu 1991 r. na Wydziale Zagranicznym KC KPZR przyjęto tzw. doktrynę Falina i Kwicinskiego. Zamierzano przeciwdziałać wstąpieniu państw regionu do NATO, „pokazując im korzyści współdziałania z ZSRR [...]”. W dokumencie stwierdzono, że „kraje Europy Wschodniej są żywotnie zainteresowane w dostawach energii z ZSRR [...]. Osłabienie tych związków z powodu wstrzymania dostaw nie leży w naszym interesie. Kwestia eksportu energii do Europy Wschodniej musi być widziana jako bardzo ważny instrument naszej ogólnej strategii w tym regionie”⁷³. Znamienna jest w tym kontekście wypowiedź premiera Rosji Jewgienija Primakowa, który jeszcze w połowie lat dziewięćdziesiątych powiedział, że „wobec ograniczenia potencjału militarnego Rosja musi jako narzędzia polityki zagranicznej używać również swojego potencjału energetycznego”⁷⁴.

69 Gazprom to państwowy koncern utworzony w 1989 r. w wyniku przekształcenia sowieckiego ministerstwa przemysłu gazowego, a w 1993 r. zamieniony w spółkę akcyjną. *Chronicle*, „Gazprom” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/about/history/chronicle/1989-1995>>.

70 *Ruhrigas AG history*, „Funding Universe” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.fundinguniverse.com/company-histories/ruhrigas-ag-history>>.

71 N. Makarova Victor, D. Victor, *The Belarus connection. Exporting Russian gas to Germany and Poland*, James A. Baker III Institute for Public Policy 2004, s. 2, 25, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://web.archive.org/web/20070307093056/http://iis-db.stanford.edu/pubs/20603/Yamal_final.pdf>.

72 Tamże, s. 22–24, 26; *Germany*, „Gazprom Export” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazpromexport.ru/en/partners/germany>>; *Gazprom and Wintershall sign Master Agreement to swap assets*, „Gazprom” [online], 23.12.2013 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/press/news/2013/december/article181323>>.

73 J. Strzelczyk, *Ucieczka ze wschodu. Rosja w polskiej polityce 1989–1993*, Rytm, Warszawa 2002, s. 198–199.

74 W. Paruch, *W obronie interesów narodowych i tożsamości politycznej Europy Środkowo-Wschodniej. Eurorealizm w myśli politycznej Prawa i Sprawiedliwości*, [w:] „*Rodzinną Europą*”. *Europejska myśl polityczno-prawna u progu XXI wieku*, red. P. Fiktus,

O tym, że Gazprom traktuje dostawy gazu jako instrument polityki zagranicznej, świadczy fakt, że na stronie internetowej jego spółki Gazprom Export wśród zagranicznych partnerów nie wymienia się Litwy, Łotwy ani Estonii, natomiast można tam znaleźć Osetię Południową⁷⁵, która uznawana jest jedynie przez Rosję, Syrię, Wenezuelę, Nikaragwę i Nauru⁷⁶. W latach dziewięćdziesiątych kilkakrotnie wykorzystywano eksport gazu jako narzędzie szantażu energetycznego. W 1993 r., tuż po tym, jak prezydent Borys Jelcyn groził Tallinnowi konsekwencjami za „dyskryminowanie rosyjskiej mniejszości”, odcięto dostawy gazu ziemnego do Estonii⁷⁷. Rosyjski ambasador w Pradze sugerował natomiast wstrzymanie dostaw surowców do Czech w razie ich integracji z NATO⁷⁸. Traktowanie przez Rosję dostaw ropy i gazu jako narzędzia politycznego potwierdza praca Roberta L. Larssona, gdzie odnotowano 55 incydentów, do których doszło do 2006 r. (m.in. odcinanie dostaw, groźby, zawyżanie cen). Większość z nich wynikała z przyczyn politycznych lub ekonomicznych. Autor zauważył ponadto, że na rynkach zagranicznych Gazprom i Rosja pozwalają sobie na bezpośredni szantaż jedynie wobec dawnych satelitów⁷⁹.

Nord Stream

Ani budowa gazociągu jamalskiego o rocznej przepustowości 33 mld m³, ani zbliżenie z niemieckim biznesem nie rozwiązały problemu zależności Gazpromu od państw tranzytowych. Import rosyjskiego gazu do Europy wzrósł z 117,4 mld m³ w 1995 r. do 130,3 mld w 2000⁸⁰. Do 1999 r. ok. 95% surow-

---

H. Malewski, M. Marszał, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2015 (Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. e-Monografie, 64), s. 423, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <http://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/66144/27_Waldemr_Paruch.pdf>.

75 *Foreign partners*, „Gazprom Export” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazpromexport.ru/en/partners>>.

76 *Countries that recognized South Ossetia's and Abkhazia's independence*, „TASS” [online], 29.05.2018 [dostęp: 7.01.2019], dostępny w internecie: <<http://tass.com/world/1007058>>.

77 S. Efron, *Angry Russia cuts off gas to Estonia. Embargo. The stoppage comes a day after President Yeltsin threatened reprisals for what he called the Baltic state's „apartheid” policy*, „Los Angeles Times” [online], 26.06.1993 [dostęp: 3.01.2019], dostępny w internecie: <http://articles.latimes.com/1993-06-26/news/mn-7413_1_russian-gas>.

78 J. Naegel, *Czech Republic/Russia: Ambassador draws ire in Prague and abroad*, „Radio Liberty” [online], 9.03.1997 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.rferl.org/a/1083919.html>>.

79 R.L. Larsson, *Russia's energy policy. Security dimensions and Russia's reliability as an energy supplier*, Swedish Defence Research Agency, Stockholm 2006, s. 262–264.

80 *Delivery statistics...*

ca⁸¹ płynęło przez Ukrainę. Budowa gazociągu Jamał–Europa zmniejszyła tę zależność jedynie do ok. 80%⁸². Problemem w relacjach rosyjsko-ukraińskich pozostawał też wciąż znaczny dług Kijowa zakumulowany po podwyżce cen gazu wprowadzonej po rozpadzie ZSRS i przejściu na rozliczenia dolarowe⁸³. Ukraina potrafiła wykorzystać w tym sporze współzależność z Rosją, np. grożąc wstrzymaniem przesyłu w odpowiedzi na presję, aby uregulować należności. Gdy Rosjanie zmniejszali dostawy, by wymusić spłatę długu, kradła natomiast z podziemnych magazynów rosyjski gaz przeznaczony dla Europy⁸⁴.

Konflikt o dług oraz ceny gazu trwał przez lata dziewięćdziesiąte i pierwszą dekadę XXI w. W zamian za anulowanie zadłużenia Rosja próbowała uzyskać od władz w Kijowie koncesje polityczne, np. przejście kontroli nad Sewastopolem⁸⁵. Strategicznym celem Moskwy było jednak przejście ukraińskiej infrastruktury. Podobną politykę prowadzono na Kremlu wobec Białorusi i w tym przypadku przyniosła ona sukces⁸⁶. Ponieważ jednak ukraińscy politycy nie chcieli wypuścić z rąk tak istotnego źródła dochodów i narzędzia nacisku na Rosję⁸⁷, Gazprom od końca lat dziewięćdziesiątych analizował możliwość budowy nowego, omijającego Ukrainę gazociągu do zachodniej Europy⁸⁸.

Ostatecznie zdecydowano o budowie Nord Stream (NS) do Niemiec, a w 2006 r. utworzono mającą zrealizować projekt spółkę, której udziałowcami, oprócz Gazpromu, zostały BASF oraz E.ON (Ruhrgas)⁸⁹. Gazociąg o rocznej przepustowości 55 mld m³ (czyli ponad jednej trzeciej eksportu rosyjskiego gazu do Europy w 2005 r.)⁹⁰ mógł być wówczas postrzegany jako trasa dywersyfikująca dostawy do UE, w związku z czym w 2000 r. nadano mu

---

81 Chodzi o kraje niewchodzące w skład byłego ZSRS.

82 A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy Federacją Rosyjską i Ukrainą w sektorze gazowym*, [w:] *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzynarodowe na obszarze postsowieckim*, red. E. Wyciszkievicz, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2008, s. 103.

83 Tamże, s. 108–109.

84 Tamże, s. 112.

85 Tamże, s. 111.

86 *Beltransgaz affiliation to Gazprom takes Belarusian gas industry to a new level*, „Gazprom” [online], 22.11.2012 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/press/news/2012/november/article149318>>.

87 A. Szeptycki, *Stosunki...*, s. 114–115.

88 *The new gas supply route to Europe*, „Nord Stream” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <http://media.nord-stream.com/media/news/facts/en/2008/09/the-new-gas-supply-route-to-europe_20080901.pdf>.

89 Dołączyły do nich później holenderska Gasunie oraz francuska Engie.

90 *Delivery statistics...*

status „projektu o znaczeniu wspólnotowym”⁹¹, jako części Transeuropejskich Sieci Energetycznych (TEN-E).

Determinację Kremla do omińnięcia Ukrainy zwiększyła jeszcze pomarańczowa rewolucja na przełomie 2004 i 2005 r., po której Rosja podniosła sąsiedziowi ceny gazu, a następnie w styczniu 2006 r. wywołała kolejny kryzys gazowy, odcinając dostawy w celu wymuszenia akceptacji nowych warunków umowy⁹².

Budowę NS szczególnie mocno forsował kanclerz Niemiec Gerhard Schröder, który postrzegał ten projekt jako element geopolitycznego zbliżenia z Rosją pozwalający zbalansować wpływy USA i Chin⁹³. 8 września 2005 r. Gazprom, BASF i E.ON w obecności Gerharda Schrödera i Władimira Putina podpisały porozumienie w sprawie budowy gazociągu⁹⁴. Umowę zawarto tuż przed wyborami w Niemczech (18 września), po których Schröder ustąpił ze stanowiska (22 listopada), a następnie zasiadł w fotelu przewodniczącego zgromadzenia akcjonariuszy Nord Stream AG. O politycznym znaczeniu projektu świadczy także objęcie stanowiska dyrektora generalnego firmy przez Matthiasa Warniga – byłego oficera Stasi, który współpracował z Putinem w czasie jego pracy wywiadowczej w Dreźnie⁹⁵. Warto tu dodać, że Rosjanie obsadzają kluczowe spółki najbardziej zaufanymi ludźmi, często powiązanymi osobistymi relacjami z prezydentem Putinem⁹⁶.

W latach 2005–2007 po interwencji KE Gazprom zarzucił monopolistyczne praktyki w Niemczech, Austrii i Włoszech⁹⁷, ale nie zaniechał stosowa-

---

91 *The new gas supply...*

92 A. Roxburgh, *Strongman u szczytu władzy. Władimir Putin i walka o Rosję*, Olé, Warszawa 2014, s. 211–212.

93 J. Grätz, *Russia's pipeline overstretch. Market monopolisation at the expense of reliability*, „Russian Analytical Digest” 2012, No. 113, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/RAD-113-9-12.pdf>>.

94 *BASF, E.ON and Gazprom sign agreement on North European Gas Pipeline through the Baltic*, „Gazprom” [online], 8.09.2005 [dostęp: 8.01.2019], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/press/news/2005/september/article63266>>.

95 R. Kupchinsky, *Nord Stream, Matthias Warnig (codename “Arthur”) and the Gazprom lobby*, „Eurasia Daily Monitor” 2009, vol. 6, issue 114, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://jamestown.org/program/nord-stream-matthias-warnig-codename-arthur-and-the-gazprom-lobby>>.

96 B. Bieliszczuk, *Konkurencja pod kontrolą: perspektywa zastosowania prawa UE wobec Nord Stream 2*, „Biuletyn PISM” 2017, nr 122 (1564), dostępny w internecie [dostęp: 7.02.2019]: <<http://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-122-1564>>.

97 A. Gawlikowska-Fyk, Z. Nowak, L. Puka, *Gry gazowe Unii Europejskiej – czas na zmianę zasad? Przypadek Rosji i Norwegii. Lekcje dla UE, Norwegii i Polski*, „Raport PISM”, sierpień 2015, s. 20, 23, dostępny w internecie [dostęp: 8.01.2019]: <https://goodgov.pism.pl/files/?id_plik=20244>.

nia ich w Europie Środkowo-Wschodniej. Rosjanie zakazywali np. reeksportu gazu i uzależniali dostawy surowca od ustępstw w innych dziedzinach⁹⁸. Zawyżali także jego ceny, w wyniku czego np. Polska musiała płacić znacznie więcej niż Niemcy (położone dalej od Rosji i wymagające tranzytu przez większą liczbę państw)⁹⁹. Równoległe z realizacją NS¹⁰⁰ Gazprom zaczął coraz mocniej wchodzić w branżę gazową Niemiec i sąsiednich państw, m.in. magazynowanie gazu¹⁰¹ i handel detaliczny¹⁰².

Nord Stream 2

Po uruchomieniu NS tranzyt gazu przez Ukrainę spadł z ok. 104 mld m³ w 2011 r. do rekordowo niskiego poziomu 62 mld w 2014¹⁰³. Rosja nie zmieniła swojego strategicznego celu, by ominąć ten kraj, co znajduje odzwierciedlenie w kolejnym projekcie – NS2, którego ukończenie w 2019 r. zbiega się w czasie z wygaśnięciem kontraktu tranzytowego z Ukrainą¹⁰⁴. Moskwa ma tutaj wsparcie Berlina, którego polityka gospodarcza sprzyja importowi większych ilości gazu z Rosji. Współpraca kontynuowana jest nawet w obliczu rosnących napięć między Rosją i Zachodem. NS2 budzi znacznie większe kontrowersje niż NS, a z jego budową wiąże się (podobnie jak podczas zimnej wojny) poważne napięcia wewnątrz NATO oraz UE.

Na prognozy wzrostu popytu na gaz w Niemczech (będących największym importerem rosyjskiego surowca) wpłynęła decyzja władz w Berlinie o zamknięciu elektrowni jądrowych podjęta wkrótce po katastrofie w Fukushima i nasileniu nastrojów antynuklearnych¹⁰⁵. Spowodowało to, że w niemieckim

---

98 *Energia i obronność w regionie nordycko-baltyckim*, red. A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2018, s. 15, dostępny w internecie [dostęp: 7.02.2019]: <https://www.pism.pl/files/?id_plik=24172>.

99 *Duże zróżnicowanie cen rosyjskiego gazu w Europie*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 2.03.2011 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2011-03-02/duze-zroznicowanie-cen-rosyjskiego-gazu-w-europie>>.

100 Pierwsza nitka uruchomiona została w 2011, a druga – w 2012 r.

101 *Storage*, „Gazprom Export” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazpromexport.ru/en/projects/storage/>>.

102 R. Formuszewicz, *Biznes...*, s. 66.

103 B. Bieliszczyk, *Negocjacje w sprawie utrzymania tranzytu gazu przez Ukrainę*, „Biuletyn PISM” 2018, nr 108 (1681), dostępny w internecie [dostęp: 7.02.2019]: <<https://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-108-1681>>.

104 Tamże.

105 B. Bieliszczyk, *Dwa lata po Fukushima. Sektor energetyczny, strategia rządu i przyszłość Japonii*, „Poliarchia” 2014, nr 2, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.uj.edu.pl/documents/123362602/2bd93b1d-b3d6-4827-ae3d-40c4fec172bd>>.

miksie energetycznym zrobiło się więcej miejsca dla gazu ziemnego. Sprzyjała temu również decyzja rządu o wdrażaniu *Energiewende* – polityki rozwoju odnawialnych źródeł energii (OZE), gdyż produkcja energii z farm wiatrowych i paneli słonecznych wymaga wsparcia ze stabilnego źródła, a najbardziej elastyczne są elektrownie gazowe, będące ponadto bardziej ekologiczne niż węglowe.

Decyzja o imporcie większych ilości gazu z Rosji oznacza także stworzenie w Niemczech największego w regionie (i jednego z największych w UE) hubów gazowych – punktów do dalszego przesyłania rosyjskiego surowca importowanego do Unii. Fakt ten ilustruje m.in. rosnący reeksport gazu przez Niemcy¹⁰⁶. Gazociągi NS i NS2 pozwolą im obsługiwać niemal jedną trzecią importu gazu ziemnego do UE. Dzięki zacieśnieniu relacji gospodarczych z Rosją Niemcy korzystają z niskich cen gazu, podczas gdy na innych rynkach, np. w Europie Środkowo-Wschodniej, są one przez Gazprom zażywane. Ma to istotne znaczenie m.in. dla niemieckiego przemysłu chemicznego, który coraz bardziej odczuwał konkurencję ze strony firm amerykańskich, korzystających z niskich cen surowca po rewolucji łąkowej w USA¹⁰⁷.

Jednym z argumentów za koniecznością budowy NS2 są zarzuty Rosji, że Ukraina jest niewiarygodnym państwem tranzytowym¹⁰⁸. Od 2009 r. nie wystąpił jednak żaden kryzys dostaw rosyjskiego gazu do Europy¹⁰⁹; szlak ukraiński działał bez zarzutów, i to mimo że Gazprom próbował zakłócić dostawy na tym odcinku, np. w 2018 r., po przegranym postępowaniu arbitrażowym z Naftohazem¹¹⁰. Ponieważ celowość realizacji projektu NS2 budzi wątpliwości na wielu płaszczyznach, Gazprom ucieka się do różnego rodzaju

---

106 A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, B. Wiśniewski, S. Zaręba, *Nord Stream 2: inconvenient questions*, „PISM Policy Paper” 2018, nr 5 (165), dostępny w internecie [dostęp: 17.12.2018]: <<http://www.pism.pl/Publikacje/PISM-Policy-Paper-no-165>>.

107 B. Bieliszcuk, *Eksport amerykańskiego gazu. Szanse, perspektywy i wpływ na (między) narodową gospodarkę*, „Kultura i Polityka” 2014, nr 12, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://www.wse.krakow.pl/pl/nauka-i-badania/kip/archiwum-kip/1907-energetyka-12-2012-numer-specjalny>>.

108 V. Soldatkin, A. Osborn, *Russia's Lavrov: Ukraine is unreliable as gas transit route to Europe*, „Reuters” [online], 26.01.2016 [dostęp: 7.02.2019], dostępny w internecie: <<https://www.reuters.com/article/ukraine-crisis-russia-gas-idUSR4N15A00E>>.

109 *Platts guide to Nord Stream 1 and 2 gas pipeline projects*, Platts 2016, s. 3, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.platts.com/IM.Platts.Content/InsightAnalysis/IndustrySolutionPapers/SR-Europe-natgas-NordStream-0416.pdf>>.

110 *Association Implementation Report on Ukraine*, „European Union External Action”, 7.11.2018 [dostęp: 16.01.2019], dostępny w internecie: <https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/53485/association-implementation-report-ukraine_en>.

działań wizerunkowych. Zatrudnił w Nord Stream 2 AG Schrödera i stara się prezentować ekonomiczne oraz ekologiczne uzasadnienie budowy gazociągu (np. zlecając odpowiednie analizy europejskim think tankom).

Nowe nitki Gazociągu Północnego utrwalały podział rynku gazu na wschód i zachód. Przekierują one duże ilości surowca do Niemiec, których połączenia z państwami Europy Środkowo-Wschodniej są ograniczone. Gazprom uzyska zatem możliwość podwyższenia cen dla krajów tego regionu¹¹¹. W ocenie węgierskiego REKK samo tylko przywrócenie sytuacji sprzed budowy NS2 wymagało będących znaczących inwestycji w nową infrastrukturę gazową¹¹². Warto również zwrócić uwagę, że analizy, którymi Gazprom uzasadniał budowę NS2, znacząco przeszacowywały przyszłe zużycie gazu w Europie¹¹³. Zasadność wartości ok. 9,5 mld euro inwestycji podawano w wątpliwość choćby w analizie rosyjskiego Sberbanku, gdzie czytamy, że podobnie jak TurkStream (który ma umożliwić ominięcie Ukrainy w tranzycie gazu na Bałkany) jest ona nieopłacalna¹¹⁴ – nie sprawi, że surowiec trafi na nowy rynek, a jedyną korzyścią będą oszczędności Gazpromu na ukraińskich taryfach przesyłowych¹¹⁵. Na marginesie warto dodać, że choć inwestycja przedstawiana jest jako przedsięwzięcie prywatne, to konsorcjum Nord Stream 2 AG należy do państwowego Gazpromu, w którego władzach zasiadają zaufani ludzie prezydenta Putina.

Należy też zauważyć, że budowa NS2 i dalsze uzależnianie się Europy od rosyjskiego gazu jest sprzeczne z długofalowymi celami klimatycznymi UE¹¹⁶. Rozwój OZE w Niemczech uzasadnia się m.in. potrzebą ograniczenia emisji i większego bezpieczeństwa dostaw¹¹⁷. Wiąże się on też jednak

---

111 G. Zachmann, *Nord Stream 2 means gains for Germany but pain for Europe*, „Bruegel” [online], 23.06.2017 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://bruegel.org/2017/06/nord-stream-2-means-gains-for-germany-but-pain-for-europe/>>.

112 P. Kotek, A. Selei, B. Takácsné Tóth, *The impact of the construction of the Nord Stream 2 gas pipeline on gas prices and competition*, „REKK” [online], 24.02.2017 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <https://rekk.hu/research_paper/63/the_impact_of_the_construction_of_the_nord_stream_2_gas_pipeline_on_gas_prices_and_competition>.

113 A. Neumann i in., *Natural gas supply. No need for another Baltic Sea pipeline*, „DIW Weekly Report” 2018, No. 27, s. 242, dostępny w internecie [dostęp: 10.01.2019]: <https://www.diw.de/sixcms/detail.php?id=diw_01.c.593668.en>.

114 *Russian oil and gas. Tickling giants*, Sberbank CIB Investment Research 2018, s. 1, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <http://globalstocks.ru/wp-content/uploads/2018/05/Sberbank-CIB-OG_Tickling-Giants.pdf>.

115 Tamże, s. 9–10.

116 A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, B. Wiśniewski, S. Zaręba, *Nord Stream 2...*

117 C. Morris, M. Pehnt, *Energy transition. The German Energiewende*, Heinrich Böll Stiftung, Berlin 2012, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://book.energytransition.org/sites/default/files/downloads-2016/book/German-Energy-Transition_en.pdf>.

ze wzrostem importu rosyjskiego gazu, który zastępuje zeroemisyjną energetykę nuklearną, a Gazprom wiele razy wykorzystywał dostawy do celów politycznych.

Wszystkie wspomniane kontrowersje przez dłuższy czas ignorowane były przez Niemcy i Austrię¹¹⁸. Powodują jednak, że budowa NS2 budzi wiele obaw w państwach Europy Środkowo-Wschodniej¹¹⁹, USA, a nawet u niektórych niemieckich polityków¹²⁰. Przypada ona na okres wzmożonych napięć pomiędzy Rosją a Zachodem, związanych m.in. z rosyjskimi cyberatakami, otruciem w Wielkiej Brytanii Siergieja Skripala i jego córki czy agresją militarną na Ukrainę i aneksją Krymu. Co istotne, w działania przeciwko Ukrainie zaangażował się także Gazprom: wbrew Kijowowi dostarczał gaz na terytoria kontrolowane przez separatystów¹²¹, a jego specjaliści brali udział w przejęciu czarnomorskich złóż¹²². Relacje biznesowe europejskich koncernów z Gazpromem przyczyniają się ponadto do wzmocnienia praktyk korupcyjnych w Rosji, dzięki czemu bogaci się wąski krąg zaufanych osób prezydenta Putina, które współodpowiadają za agresywną politykę Kremla¹²³.

Nie mniej istotne są względy strategiczne i militarne. Rosnąca współzależność surowcowa Europy i Rosji krytykowana jest m.in. przez USA¹²⁴. Nie powstrzymuje ona Moskwy przed agresywnymi działaniami, a pytanie o zdolność Niemiec do zdecydowanej odpowiedzi w razie ewentualnego konfliktu

---

118 S. Fischer, *Nord Stream 2: trust in Europe*, „Policy Perspectives” (CSS) 2016, vol. 4/4, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/PP4-4.pdf>>.

119 A. Rettman, *Eastern EU leaders to warn Juncker on Nord Stream II*, „EU Observer” [online], 17.03.2016 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://euobserver.com/foreign/132726>>.

120 J. Harper, *German MPs call for clarification on contentious Russian gas pipeline Nord Stream 2*, „Deutsche Welle”, 21.02.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.dw.com/en/german-mps-call-for-clarification-on-contentious-russian-gas-pipeline-nord-stream-2/a-42655495>>.

121 *Gazprom in figures 2013–2017. Factbook*, Gazprom 2018, s. 77, dostępny w internecie [dostęp: 7.01.2019]: <<http://www.gazprom.com/f/posts/12/255042/gazprom-in-figures-2013-2017-en.pdf>>.

122 *Crimea to hand over Chornomornaftegaz to Russia's Gazprom – deputy CEO*, „Interfax Ukraine”, 18.03.2014 [dostęp: 7.01.2019], dostępny w internecie: <<https://en.interfax.com.ua/news/economic/196641.html>>.

123 B. Bieliszczuk, A. Legucka, *Druga generacja elity władzy w Rosji*, PISM, Warszawa 2018, dostępny w internecie [dostęp: 11.01.2019]: <http://www.pism.pl/files/?id_plik=24961>.

124 T. Escritt, *Friendship no more. How Russian gas is a problem for Germany*, „Reuters” [online], 6.08.2018, [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.reuters.com/article/us-germany-russia-gas/friendship-no-more-how-russian-gas-is-a-problem-for-germany-idUSKBN1KR0HH>>.

pozostaje otwarte¹²⁵. W przypadku wybuchu konfliktu z NATO celem Rosjan może być strategiczna infrastruktura energetyczna państw Sojuszu w regionie Morza Bałtyckiego, np. polski i litewski terminal LNG czy gazociąg Baltic Pipe, mający prowadzić z Polski przez Danię do Norwegii. Rosyjska strategiczna infrastruktura eksportowa jest przy tym zabezpieczona przed działaniem odwetowym, gdyż prowadzi do kraju członkowskiego NATO¹²⁶.

Zależność ekonomiczna powoduje, że Austria nie jest zwolennikiem nakładania na Rosję sankcji po aneksji Krymu, a Niemcy z rezerwą odnoszą się do polityki odstraszenia NATO¹²⁷. Zaangażowanie w NS2 sprawia też, że oba te kraje przez długi czas blokowały zmiany dyrektywy gazowej UE mające spowodować, że regulacje dotyczące gazociągów będą bardziej przejrzyste (zob. niżej). Współpraca gospodarcza z Rosją skutkuje też powstawaniem nietransparentnych zależności między koncernami. Siemens w obawie o problemy na rynku rosyjskim odmówił sprzedania ukraińskiemu Naftohazowi sprzętu do modernizacji gazociągów (jednocześnie Rosjanie, wbrew sankcjom, dostarczyli produkowane przez niego turbiny na Krym)¹²⁸. Jeden z niemieckich koncernów samochodowych odmówił dostaw silników dla ukraińskiej armii broniącej kraju przed rosyjską agresją, a koncerny energetyczne opowiadają się przeciw nakładaniu na Rosję sankcji, uważając je za szkodliwe.

NS2 spotkał się w związku z powyższym z nieprzychylną oceną m.in. Chorwacji, Czech, Estonii, Litwy, Łotwy, Polski, Rumunii, Słowacji¹²⁹, Wielkiej Brytanii i Danii¹³⁰. Budowę gazociągu oraz politykę Niemiec wobec Rosji ostro krytykował też prezydent USA Donald Trump, m.in. podczas szczytu NATO w Brukseli w lipcu 2018 r.¹³¹ oraz we wrześniu na forum ONZ¹³².

---

125 *Energia i obronność...*, s. 8.

126 Tamże, s. 27.

127 Tamże, s. 17.

128 Tamże, s. 18.

129 *Nine countries expressed objections against Nord Stream II project*, „Premier” [online], 18.03.2016 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.premier.gov.pl/en/news/news/nine-countries-expressed-objections-against-nord-stream-ii-project.html>>.

130 P. Wintour, *Germany and Russia gas links: Trump is not only one to ask questions*, „The Guardian” [online], 11.07.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.theguardian.com/us-news/2018/jul/11/germany-and-russia-gas-links-trump-questions-europe-nord-stream2>>.

131 G. Gotev, *Trump begins NATO summit with Nord Stream 2 attack*, „EurActiv” [online], 11.07.2018 [dostęp: 7.01.2019], dostępny w internecie: <<https://www.euractiv.com/section/energy/news/trump-begins-nato-summit-with-nord-stream-2-attack>>.

132 *Trump w ONZ krytykuje OPEC i Nord Stream 2. Chwali Baltic Pipe*, „Biznes Alert” [online], 26.09.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://biznesalert.pl/usa-trump-opcec-nord-stream-2-baltic-pipe/>>.

USA zagroziły objęciem projektu sankcjami (wcześniej zastosowały je m.in. wobec szefa Gazpromu Aleksieja Millera¹³³) i wymieniły go z nazwy w ustawie *Countering America's adversaries through sanctions act* (CAATSA)¹³⁴, wymierzonej w Rosję m.in. za agresję na Ukrainę oraz ingerencję w amerykańskie wybory prezydenckie¹³⁵.

Niemcy ignorują obawy swoich sojuszników i przez długi czas utrzymywały, że NS2 to przedsięwzięcie o charakterze wyłącznie biznesowym¹³⁶. Napięcia pomiędzy USA a państwami tradycyjnie współpracującymi z ZSR/S/Rosją dobrze ilustruje wygłoszony w odpowiedzi na CAATSA, utrzymany w ostrym tonie wspólny komunikat szefa niemieckiego MSZ i austriackiego kanclerza. Skrytykowali oni m.in. „straszenie europejskich koncernów sankcjami za udział w Nord Stream 2”¹³⁷. Dopiero w 2018 r. Angela Merkel przyznała, że budowa NS2 wiąże się także z kwestiami politycznymi¹³⁸, ale nie zmieniło to zasadniczo polityki Niemiec. Przez długi czas blokowały one zmiany w dyrektywie gazowej UE ustanawiające bardziej przejrzyste zasady funkcjonowania NS2¹³⁹, wymuszając procedowanie ich w złagodzonej wersji¹⁴⁰. Niemcy przyjęły taktykę wspierania projektu i redukcji licznych kontrowersji do kwestii utrzymania tranzytu przez Ukrainę¹⁴¹. By osiągnąć na tym polu porozumienie, niemiecka dyplomacja zaczęła bardzo mocno popierać rozmowy trójstronne KE, Ukrainy i Rosji, mające doprowadzić do zagwarantowania przesyłu gazu przez ukraińską infrastrukturę po 2019 r. W celu

---

133 *Treasury designates Russian oligarchs, officials, and entities in response to worldwide malign activity*, „U.S. Department of the Treasury” [online], 6.04.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm0338>>.

134 *Countering America's adversaries through sanctions act*, U.S. Government Publishing Office, H.R.3364, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/BILLS-115hr3364enr/html/BILLS-115hr3364enr.htm>>.

135 A. Dąbrowski, A. Legucka, *Sankcje USA wobec Rosji*, „Biuletyn PISM” 2017, nr 73 (1515), dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-73-1515#>>.

136 S. Fischer, *Nord Stream 2...*

137 *U.S. sanctions on Russia threaten European energy firms – Germany, Austria*, „Reuters” [online], 15.06.2017 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://af.reuters.com/article/africaTech/idAFB4N1GM012>>.

138 *Merkel wreszcie przyznaje, że Nord Stream 2 to projekt polityczny*, „Onet” [online], 10.04.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://wiadomosci.onet.pl/swiat/merkel-wreszcie-przyznaje-ze-nord-stream-2-to-projekt-polityczny/4t1t2ex>>.

139 B. Bodalska, *Poland wants to speed up progress on gas directive*, „EurActiv” [online], 12.06.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.euractiv.com/section/energy/news/poland-wants-to-speed-up-progress-on-gas-directive/>>.

140 Tekst oddano do druku przed wypracowaniem ostatecznej treści zmian w dyrektywie gazowej przez Radę UE i PE.

141 B. Bieliszczuk, *Negocjacje...*

osłabienia krytyki USA Angela Merkel zaczęła natomiast wspierać budowę w Niemczech terminala LNG pozwalającego na odbiór surowca z Ameryki¹⁴². W praktyce działania te nie osłabiły jednak poparcia Berlina dla NS2. Co więcej, niemiecka dyplomacja nie ograniczała się do obrony projektu, ale podejmowała również próby deprecjonowania polskich zastrzeżeń, wynikających jakoby z antyrosyjskich uprzedzeń.

Podsumowanie i wnioski

W okresie zimnej wojny import gazu z ZSRS do Europy motywowano po obu stronach żelaznej kurtyny zarówno kwestiami ekonomicznymi, jak i politycznymi. Dla RFN i Austrii był elementem dywersyfikacji dostaw i szansą na sprowadzanie konkurencyjnego cenowo surowca, a europejskie firmy mogły zarobić na kontraktach z Sowietami. Jednocześnie współpraca ta była elementem szerszej strategii politycznej RFN, mającej doprowadzić do odprężenia politycznego (warto pamiętać o ówczesnym podziale Niemiec i Berlina). Dla ZSRS eksport gazu na Zachód oznaczał natomiast zyski w twardej walucie, a powiązane z nim kontrakty dawały możliwość pozyskania technologii pozwalających na modernizację armii. Miało to być również narzędzie do budowania wpływów w Europie Zachodniej oraz dzielenia NATO.

Obecna sytuacja wokół budowy NS2 pod wieloma względami przypomina lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte. Rosja wykorzystuje eksport surowców do pogłębiania podziałów w NATO i UE, a pochodzące z niego zyski w twardej walucie mają dla niej istotne znaczenie w trudnym położeniu gospodarczym. Nieco inaczej wygląda sytuacja Niemiec czy Austrii, które w odróżnieniu od okresu zimnej wojny poprzez NS2 i współpracę z Rosją realizują przede wszystkim swoje interesy ekonomiczne. Wielu niemieckich i europejskich polityków wciąż wyraża przekonanie, że współpraca gospodarcza z Rosją pozytywnie wpłynie na ten kraj (w ostatnim czasie Niemcy wskazują też, że jest ona istotna ze względu na rosnący potencjał Chin), czemu jednak zdaje się zaprzeczać coraz bardziej agresywna polityka Moskwy. Współpraca ekonomiczna z Rosją nie pozostaje też bez wpływu na politykę zagraniczną Niemiec czy Austrii, co ilustrują wspomniane wyżej przykłady dotyczące polityki sankcji czy wzmocnienia sił NATO.

---

142 B. Pancevski, *In win for Trump, Merkel changes course on U.S. gas imports*, „The Wall Street Journal” [online], 22.10.2018 [dostęp: 25.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.wsj.com/articles/in-win-for-trump-merkel-changes-course-on-u-s-gas-imports-1540209647>>.

Dotychczasowe doświadczenie pokazuje, że współpracy Niemiec z ZSRS/Rosją nie powstrzymały nawet największe napięcia na arenie międzynarodowej. Polityki Berlina w sprawie NS2 nie zmieni zasadniczo wybór nowej przewodniczącej CDU, Annegret Kramp-Karrenbauer (potencjalnie kolejnej kanclerz). Choć jest ona krytyczna wobec Rosji, to pomysł wstrzymania budowy gazociągu uważa za zbyt radykalny¹⁴³. Ukończenie tej inwestycji (a więc powstanie nowych mocy przesyłowych do Europy) może w przyszłości indukować popyt na rosyjski gaz¹⁴⁴. Współpraca energetyczna z Rosjanami przy jednoczesnym rozwijaniu w Niemczech OZE może się też rozszerzyć na zieloną energię¹⁴⁵.

W tej sytuacji Polska powinna (w miarę swoich możliwości) kontynuować działania zmierzające do zablokowania budowy NS2, np. wywierać wpływ na administrację USA, by objęła sankcjami zaangażowane w projekt koncerny. Na początku 2019 r. pojawiły się informacje o ewentualnych restrykcjach wobec specjalistycznych firm układających gazociąg po dnie Bałtyku; pytanie, czy wstrzyma to budowę całkowicie, czy jedynie ją opóźni, pozostaje jednak otwarte¹⁴⁶. Gdyby realizacja projektu była kontynuowana, celem Polski powinno być maksymalne dostosowanie jego funkcjonowania do reguł prawa UE.

W razie ukończenia NS2 władze RP mogą wykorzystać fakt zbudowania go mimo obaw o bezpieczeństwo jako argument polityczny. Pozwoli to wywierać na Niemcy presję w innych istotnych dla interesu Polski obszarach, dotyczących np. bezpieczeństwa militarnego i wzmocnienia sił NATO w regionie. Dyplomatyczne starania o zablokowanie budowy gazociągu pokazują również, jak istotne jest wykształcenie efektywnych narzędzi umożliwiających forsowanie polskiego interesu w takich obszarach jak bezpieczeństwo czy energetyka. Dość powiedzieć, że według jednego z niemieckich ekspertów na krytyczne stanowisko wobec NS2 wyrażane przez lidera Europejskiej

---

143 L. Gibadło, *Zmiana przywództwa w CDU. Polityka zagraniczna według nowej liderki Annegret Kramp-Karrenbauer*, „Komentarz PISM” 2018, nr 85, dostępny w internecie [dostęp: 9.01.2019]: <<http://www.pism.pl/publikacje/komentarz/nr-85-2018>>.

144 A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, B. Wiśniewski, S. Zaręba, *Nord Stream 2...*

145 B. Bieliszczuk, *Rosatom gra w zielone: nowe obszary rosyjskiej współpracy z zagranicą*, „Biuletyn PISM” 2018, nr 49 (1622), dostępny w internecie [dostęp: 7.02.2019]: <<https://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-49-1622>>.

146 M. Koch, T. Riecke, K. Stratmann, *How the US could halt Nord Stream 2*, „Handelsblatt” [online], 7.01.2019 [dostęp: 9.01.2019], dostępny w internecie: <<https://www.handelsblatt.com/today/politics/secondary-us-sanctions-how-the-us-could-halt-nord-stream-2/23834864.html>>.

Partii Ludowej Manfreda Webera w dużym stopniu wpłynęły dyskusje w PE¹⁴⁷. W tym kontekście pozytywnie należy ocenić np. prace Jerzego Buzka, szefa komisji ITRE w PE, nad dyrektywą gazową czy Anny Fotygi nad dokumentami PE potępiającymi budowę NS2¹⁴⁸.

Bibliografia

- Association Implementation Report on Ukraine*, „European Union External Action”, 7.11.2018 [dostęp: 16.01.2019], dostępny w internecie: <https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/53485/association-implementation-report-ukraine_en>.
- BASF, E.ON and Gazprom sign agreement on North European Gas Pipeline through the Baltic*, „Gazprom” [online], 8.09.2005 [dostęp: 8.01.2019], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/press/news/2005/september/article63266>>.
- Beltransgaz affiliation to Gazprom takes Belarusian gas industry to a new level*, „Gazprom” [online], 22.11.2012 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/press/news/2012/november/article149318>>.
- Bieliszczuk B., *Dwa lata po Fukushima. Sektor energetyczny, strategia rządu i przyszłość Japonii*, „Poliarchia” 2014, nr 2, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.uj.edu.pl/documents/123362602/2bd93b1d-b3d6-4827-ae3d-40c4fec172bd>>.
- Bieliszczuk B., *Ekspert amerykańskiego gazu. Szanse, perspektywy i wpływ na (między)narodową gospodarkę*, „Kultura i Polityka” 2014, nr 12, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://www.wse.krakow.pl/pl/nauka-i-badania/kip/archiwum-kip/1907-energetyka-12-2012-numer-specjalny>>.
- Bieliszczuk B., *Konkurencja pod kontrolą: perspektywa zastosowania prawa UE wobec Nord Stream 2*, „Biuletyn PISM” 2017, nr 122 (1564), dostępny w internecie [dostęp: 7.02.2019]: <<http://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-122-1564>>.
- Bieliszczuk B., *Negocjacje w sprawie utrzymania tranzytu gazu przez Ukrainę*, „Biuletyn PISM” 2018, nr 108 (1681), dostępny w internecie [dostęp: 7.02.2019]: <<https://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-108-1681>>.
- Bieliszczuk B., *Rosatom gra w zielone: nowe obszary rosyjskiej współpracy z zagranicą*, „Biuletyn PISM” 2018, nr 49 (1622), dostępny w internecie [dostęp: 7.02.2019]: <<https://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-49-1622>>.
- Bieliszczuk B., Legucka A., *Druga generacja elity władzy w Rosji*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2018, dostępny w internecie [dostęp: 11.01.2019]: <http://www.pism.pl/files/?id_plik=24961>.

---

147 A. Rettman, *Markets shun Nord Stream 2 amid US threat*, „EU Observer” [online], 14.09.2017 [dostęp: 7.02.2019], dostępny w internecie: <<https://euobserver.com/energy/139007>>.

148 *Komisja spraw zagranicznych PE przyjęła krytyczny raport ws. Nord Stream 2*, „TVP Info” [online], 4.02.2019 [dostęp: 7.02.2019], dostępny w internecie: <<https://www.tvp.info/41165423/komisja-spraw-zagranicznych-pe-przyjela-krytyczny-raport-ws-nord-stream-2>>; *Parlament Europejski potępił budowę gazociągu Nord Stream 2*, „TVP Info” [online], 12.12.2018 [dostęp: 7.02.2019], dostępny w internecie: <<https://www.tvp.info/40397717/parlament-europejski-potepil-budowe-gazociagu-nord-stream-2>>.

- Bodalska B., *Poland wants to speed up progress on gas directive*, „EurActiv” [online], 12.06.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.euractiv.com/section/energy/news/poland-wants-to-speed-up-progress-on-gas-directive/>>.
- Bosch F., *Energy diplomacy: West Germany, the Soviet Union and the oil crises of the 1970s*, „Historical Social Research” 2014, vol. 39, No. 4.
- BP statistical review of world energy June 2018, „BP” [online, dostęp: 24.10.2018] dostępny w internecie: <<https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/xlsx/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-all-data.xlsx>>.
- Brown Jr. M. L., *Soviet reaction to the U.S. pipeline embargo. The impact on future Soviet economic relations with the West*, „Maryland Journal of International Law” 1984, vol. 8, issue 1, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://digitalcommons.law.umaryland.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1204&context=mjil>>.
- Cannon L., *Reagan to impose limited sanctions on British firm six*, „The Washington Post” [online], 1.09.1982 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.washingtonpost.com/archive/politics/1982/09/01/reagan-to-impose-limited-sanctions-on-british-firm-six/038d62b3-f6ff-49ba-8f4b-48f30cbb9698>>.
- Change through rapprochement (July 15, 1963)*, „German History in Documents and Images” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <http://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=81>.
- Chronicle*, „Gazprom” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/about/history/chronicle/1989-1995>>.
- CIA's analysis of the Soviet Union, 1947–1991*, ed. G. K. Haines, R. E. Leggett, CIA, Washington 2001, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://nomorebiggov.files.wordpress.com/2008/11/cias-analysis-of-the-soviet-union-1947-1991.pdf>>.
- Countering America's adversaries through sanctions act*, U. S. Government Publishing Office, H.R.3364, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/BILLS-115hr3364enr/html/BILLS-115hr3364enr.htm>>.
- Countries that recognized South Ossetia's and Abkhazia's independence*, „TASS” [online], 29.05.2018 [dostęp: 7.01.2019], dostępny w internecie: <<http://tass.com/world/1007058>>.
- Crimea to hand over Chornomornaftogaz to Russia's Gazprom – deputy CEO*, „Interfax Ukraine”, 18.03.2014 [dostęp: 7.01.2019], dostępny w internecie: <<https://en.interfax.com.ua/news/economic/196641.html>>.
- Dąbrowski A., Legucka A., *Sankcje USA wobec Rosji*, „Biuletyn PISM” 2017, nr 73 (1515), dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://www.pism.pl/publikacje/biuletyn/nr-73-1515#>>.
- Delivery statistics*, „Gazprom Export” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazpromexport.ru/en/statistics>>.
- Duże zróżnicowanie cen rosyjskiego gazu w Europie*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 2.03.2011 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2011-03-02/duze-zroznicowanie-cen-rosyjskiego-gazu-w-europie>>.
- Efron S., *Angry Russia cuts off gas to Estonia. Embargo. The stoppage comes a day after President Yeltsin threatened reprisals for what he called the Baltic state's „apartheid” policy*, „Los Angeles Times” [online], 26.06.1993 [dostęp: 3.01.2019], dostępny w internecie: <http://articles.latimes.com/1993-06-26/news/mn-7413_1_russian-gas>.
- Energia i obronność w regionie nordycko-bałtyckim*, red. A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2018, dostępny w internecie [dostęp: 7.02.2019]: <https://www.pism.pl/files/?id_plik=24172>.

- Escritt T., *Friendship no more. How Russian gas is a problem for Germany*, „Reuters” [online], 6.08.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.reuters.com/article/us-germany-russia-gas/friendship-no-more-how-russian-gas-is-a-problem-for-germany-idUSKBN1KR0HH>>.
- Fischer S., *Nord Stream 2: trust in Europe*, „Policy Perspectives” (CSS) 2016, vol. 4/4, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/PP4-4.pdf>>.
- Foreign partners*, „Gazprom Export” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazpromexport.ru/en/partners>>.
- Foreign relations of the United States. 1981–1988*, vol. 3: *Soviet Union, January 1981–January 1983*, ed. J.G. Wilson, A.M. Howard, Department of State, Washington 2016, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03>>.
- Formuszewicz R., *Biznes z asekuracją. Niemiecko-rosyjska współpraca w sektorze gazowym w kontekście konfliktu rosyjsko-ukraińskiego*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2015, nr 2 (34), dostępny w internecie [dostęp: 10.01.2019]: <https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/03/34_Formuszewicz_Bezpieczenstwo_Narodowe.pdf>.
- Gawlikowska-Fyk A., Nowak Z., Puka L., *Gry gazowe Unii Europejskiej – czas na zmianę zasad? Przypadek Rosji i Norwegii. Lekcje dla UE, Norwegii i Polski*, „Raport PISM”, sierpień 2015, dostępny w internecie [dostęp: 8.01.2019]: <https://goodgov.pism.pl/files/?id_plik=20244>.
- Gawlikowska-Fyk A., Terlikowski M., Wiśniewski B., Zaręba S., *Nord Stream 2: inconvenient questions*, „PISM Policy Paper” 2018, nr 5 (165), dostępny w internecie [dostęp: 17.12.2018]: <<http://www.pism.pl/Publikacje/PISM-Policy-Paper-no-165>>.
- Gazprom and Wintershall sign Master Agreement to swap assets*, „Gazprom” [online], 23.12.2013 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/press/news/2013/december/article181323>>.
- Gazprom in figures 2013–2017. Factbook*, Gazprom 2018, dostępny w internecie [dostęp: 7.01.2019]: <<http://www.gazprom.com/f/posts/12/255042/gazprom-in-figures-2013-2017-en.pdf>>.
- Gazprom launches production from Nydinskaya area in Medvezhye field*, „Gazprom” [online], 1.12.2011 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <www.gazprom.com/press/news/2011/december/article124642>.
- Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, red. E. Wyciszekiewicz, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2008.
- Germany*, „Gazprom Export” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazpromexport.ru/en/partners/germany>>.
- Germany. The biggest foreign buyer of Russian gas*, „Gazprom” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/projects/germany>>.
- Germany – regulatory reform in electricity, gas, and pharmacies*, OECD 2004, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.oecd.org/germany/38898598.pdf>>.
- Gibadło L., *Zmiana przywództwa w CDU. Polityka zagraniczna według nowej liderki Annegret Kramp-Karrenbauer*, „Komentarz PISM” 2018, nr 85, dostępny w internecie [dostęp: 9.01.2019]: <<http://www.pism.pl/publikacje/komentarz/nr-85-2018>>.
- Gotev G., *Trump begins NATO summit with Nord Stream 2 attack*, „EurActiv” [online], 11.07.2018 [dostęp: 7.01.2019], dostępny w internecie: <<https://www.euractiv.com/section/energy/news/trump-begins-nato-summit-with-nord-stream-2-attack>>.

- Grätz J., *Russia's pipeline overstretch. Market monopolisation at the expense of reliability*, „Russian Analytical Digest” 2012, No. 113, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/RAD-113-9-12.pdf>>.
- Gustafson T., *The Soviet gas campaign. Politics and policy in Soviet decisionmaking*, RAND 1983, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2007/R3036.pdf>>.
- Hardt J., Gold D.L., *Soviet gas pipeline: U.S. options*, [b.m.w. 1982], dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://www.everycrsreport.com/files/19821008_IB82020_51fe1a4fb02ad6bff880735be3804b2341958d11.pdf>.
- Harper J., *German MPs call for clarification on contentious Russian gas pipeline Nord Stream 2*, „Deutsche Welle”, 21.02.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.dw.com/en/german-mps-call-for-clarification-on-contentious-russian-gas-pipeline-nord-stream-2/a-42655495>>.
- Hayes M., *Algerian gas to Europe. The transmed pipeline and early Spanish gas import projects*, Baker Institute 2004.
- Högselius P., *Red gas. Russia and the origins of European energy dependence*, Palgrave Macmillan, New York 2013.
- Koch M., Riecke T., Stratmann K., *How the US could halt Nord Stream 2*, „Handelsblatt” [online], 7.01.2019 [dostęp: 9.01.2019], dostępny w internecie: <<https://www.handelsblatt.com/today/politics/secondary-us-sanctions-how-the-us-could-halt-nord-stream-2/23834864.html>>.
- Komisja spraw zagranicznych PE przyjęła krytyczny raport ws. Nord Stream 2*, „TVP Info” [online], 4.02.2019 [dostęp: 7.02.2019], dostępny w internecie: <<https://www.tvp.info/41165423/komisja-spraw-zagranicznych-pe-przyjela-krytyczny-raport-ws-nord-stream-2>>.
- Kotek P., Selei A., Takácsné Tóth B., *The impact of the construction of the Nord Stream 2 gas pipeline on gas prices and competition*, „REKK” [online], 24.02.2017 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <https://rekk.hu/research_paper/63/the_impact_of_the_construction_of_the_nord_stream_2_gas_pipeline_on_gas_prices_and_competition>.
- Kupchinsky R., *Nord Stream, Matthias Warnig (codename “Arthur”) and the Gazprom lobby*, „Eurasia Daily Monitor” 2009, vol. 6, issue 114, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://jamestown.org/program/nord-stream-matthias-warnig-codename-arthur-and-the-gazprom-lobby>>.
- Larsson R.L., *Russia's energy policy. Security dimensions and Russia's reliability as an energy supplier*, Swedish Defence Research Agency, Stockholm 2006.
- Lewis P., *A Soviet project tempts Europe*, „New York Times” [online], 30.05.1982 [dostęp: 8.01.2019], dostępny w internecie: <<https://www.nytimes.com/1982/05/30/business/a-soviet-project-tempts-europe.html>>.
- Makarova Victor N., Victor D., *The Belarus connection. Exporting Russian gas to Germany and Poland*, James A. Baker III Institute for Public Policy 2004, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://web.archive.org/web/20070307093056/http://iis-db.stanford.edu/pubs/20603/Yamal_final.pdf>.
- Makarova Victor N., Victor D.G., *Bypassing Ukraine: exporting Russian gas to Poland and Germany*, [w:] *Natural gas and geopolitics. From 1970 to 2040*, ed. D.G. Victor, A.M. Jaffe, M.H. Hayes, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

„Business as usual” – Nord Stream 2 jako kontynuacja sowiecko-niemieckiej współpracy...

- Merkel wreszcie przyznaje, że Nord Stream 2 to projekt polityczny, „Onet” [online], 10.04.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://wiadomosci.onet.pl/swiat/merkel-wreszcie-przyznaje-ze-nord-stream-2-to-projekt-polityczny/4t1t2ex>>.
- Morris C., Pehnt M., *Energy transition. The German Energiewende*, Heinrich Böll Stiftung, Berlin 2012, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://book.energytransition.org/sites/default/files/downloads-2016/book/German-Energy-Transition_en.pdf>.
- Naegele J., *Czech Republic/Russia: Ambassador draws ire in Prague and abroad*, „Radio Liberty” [online], 9.03.1997 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.rferl.org/a/1083919.html>>.
- Natural gas and geopolitics. From 1970 to 2040*, ed. D.G. Victor, A.M. Jaffe, M.H. Hayes, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Neumann A. i in., *Natural gas supply. No need for another Baltic Sea pipeline*, „DIW Weekly Report” 2018, No. 27, dostępny w internecie [dostęp: 10.01.2019]: <https://www.diw.de/sixcms/detail.php?id=diw_01.c.593668.en>.
- The new gas supply route to Europe*, „Nord Stream” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <http://media.nord-stream.com/media/news/facts/en/2008/09/the-new-gas-supply-route-to-europe_20080901.pdf>.
- Nies S., *Oil and gas delivery to Europe*, IFRI, Paris–Brussels 2011 (Gouvernance europeenne et geopolitique de l'énergie, 11), dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://inis.iaea.org/collection/NCLCollectionStore/_Public/42/050/42050154.pdf>.
- Nine countries expressed objections against Nord Stream II project*, „Premier” [online], 18.03.2016 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.premier.gov.pl/en/news/news/nine-countries-expressed-objections-against-nord-stream-ii-project.html>>.
- Nordheimer J., *Britain, angry at U.S., again defies sanctions*, „The New York Times” [online], 11.11.1982, [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.nytimes.com/1982/09/11/business/britain-angry-at-us-again-defies-sanctions.html>>.
- Pancevski B., *In win for Trump, Merkel changes course on U.S. gas imports*, „The Wall Street Journal” [online], 22.10.2018 [dostęp: 25.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.wsj.com/articles/in-win-for-trump-merkel-changes-course-on-u-s-gas-imports-1540209647>>.
- Parlament Europejski potępił budowę gazociągu Nord Stream 2*, „TVP Info” [online], 12.12.2018 [dostęp: 7.02.2019], dostępny w internecie: <<https://www.tvp.info/40397717/parlament-europejski-potepil-budowe-gazociagu-nord-stream-2>>.
- Paruch W., *W obronie interesów narodowych i tożsamości politycznej Europy Środkowo-Wschodniej. Eurorealizm w myśli politycznej Prawa i Sprawiedliwości*, [w:] „Rodzinna Europa”. *Europejska myśl polityczno-prawna u progu XXI wieku*, red. P. Fiktus, H. Malewski, M. Marszał, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2015 (Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. e-Monografie, 64), dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <http://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/66144/27_Waldemr_Paruch.pdf>.
- Pirani S., Stern J., Yafimava K., *The Russo-Ukrainian gas dispute of January 2009. A comprehensive assessment*, Oxford Institute for Energy Studies 2009, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.oxfordenergy.org/publications/the-russo-ukrainian-gas-dispute-of-january-2009-a-comprehensive-assessment/>>.
- Platts guide to Nord Stream 1 and 2 gas pipeline projects*, Platts 2016, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.platts.com/IM.Platts.Content/InsightAnalysis/IndustrySolutionPapers/SR-Europe-natgas-NordStream-0416.pdf>>.

- Projects*, „Gazprom” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <www.gazprom.com/projects>.
- Rettman A., *Eastern EU leaders to warn Juncker on Nord Stream II*, „EU Observer” [online], 17.03.2016 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://euobserver.com/foreign/132726>>.
- Rettman A., *Markets shun Nord Stream 2 amid US threat*, „EU Observer” [online], 14.09.2017 [dostęp: 7.02.2019], dostępny w internecie: <<https://euobserver.com/energy/139007>>.
- „Rodzinna Europa”. *Europejska myśl polityczno-prawna u progu XXI wieku*, red. P. Fiktus, H. Malewski, M. Marszał, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2015 (Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. e-Monografie, 64), dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <http://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/66144/27_Waldemr_Paruch.pdf>.
- Roszkowski W., *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Roxburgh A., *Strongman u szczytu władzy. Władimir Putin i walka o Rosję*, Olé, Warszawa 2014.
- Ruhr gas AG history*, „Funding Universe” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.fundinguniverse.com/company-histories/ruhr-gas-ag-history>>.
- Russian oil and gas. Tickling giants*, Sberbank CIB Investment Research 2018, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <http://globalstocks.ru/wp-content/uploads/2018/05/Sberbank-CIB-OG_Tickling-Giants.pdf>.
- Soldatkin V., Osborn A., *Russia's Lavrov: Ukraine is unreliable as gas transit route to Europe*, „Reuters” [online], 26.01.2016 [dostęp: 7.02.2019], dostępny w internecie: <<https://www.reuters.com/article/ukraine-crisis-russia-gas-idUSR4N15A00E>>.
- Soviet economic problems and prospects*, [w:] *CIA's analysis of the Soviet Union, 1947–1991*, ed. G.K. Haines, R.E. Leggett, CIA, Washington 2001, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://nomorebiggov.files.wordpress.com/2008/11/cias-analysis-of-the-soviet-union-1947-1991.pdf>>.
- Soviet energy data resource handbook*, CIA, 1990, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/89801/DOC_0000292332.pdf>.
- The Soviet gas pipeline in perspective*, CIA, 1982, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/17/19820921.pdf>.
- Stern J., *Gas pipeline co-operation between political adversaries: examples from Europe*, Chatham House 2005, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <<https://www.chatham-house.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Energy,%20Environment%20and%20Development/jsjan05.pdf>>.
- Stern J.P., *Soviet natural gas development to 1990*, Lexington Books, Lexington 1980.
- Storage*, „Gazprom Export” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazpromexport.ru/en/projects/storage/>>.
- Strzelczyk J., *Ucieczka ze wschodu. Rosja w polskiej polityce 1989–1993*, Rytm, Warszawa 2002.
- Szeptycki A., *Stosunki pomiędzy Federacją Rosyjską i Ukrainą w sektorze gazowym*, [w:] *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, red. E. Wyciszkiwicz, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2008.

- Treasury designates Russian oligarchs, officials, and entities in response to worldwide malign activity*, „U.S. Department of the Treasury” [online], 6.04.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://home.treasury.gov/news/press-releases/sm0338>>.
- Trump w ONZ krytykuje OPEC i Nord Stream 2. Chwali Baltic Pipe*, „Biznes Alert” [online], 26.09.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://biznesalert.pl/usa-trump-opec-nord-stream-2-baltic-pipe/>>.
- Urengoykoye field. The world's largest field at the time of discovery*, „Gazprom” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.com/projects/urengoykoye>>.
- U.S. dry natural gas production*, „EIA” [online, dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.eia.gov/dnav/ng/hist/n9070us2A.htm>>.
- U.S. sanctions on Russia threaten European energy firms – Germany, Austria*, „Reuters” [online], 15.06.2017 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://af.reuters.com/article/africaTech/idAFB4N1GM012>>.
- USSR: Coping with the decline in hard currency revenues*, CIA, 1988, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000498823.pdf>.
- USSR: Natural gas – Fuel for the 1990s*, CIA, 1988, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/89801/DOC_0000500694.pdf>.
- USSR: Prospects for reduced imports of large-diameter pipe*, CIA, 1983, dostępny w internecie [dostęp: 26.10.2018]: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000498520.pdf>.
- Weiss G. W., *The farewell dossier. Duping the Soviets*, „CIA” [online], 14.04.2007 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/96unclass/farewell.htm>>.
- Wieczorkiewicz P. P., *Sowiety. Historia ZSRS*, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2017.
- Wintour P., *Germany and Russia gas links: Trump is not only one to ask questions*, „The Guardian” [online], 11.07.2018 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<https://www.theguardian.com/us-news/2018/jul/11/germany-and-russia-gas-links-trump-questions-europe-nord-stream2>>.
- Zachmann G., *Nord Stream 2 means gains for Germany but pain for Europe*, „Bruegel” [online], 23.06.2017 [dostęp: 26.10.2018], dostępny w internecie: <<http://bruegel.org/2017/06/nord-stream-2-means-gains-for-germany-but-pain-for-europe/>>.